

คลองเขตหมุ่มบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

วราห์ โรจนวิภาต¹

ได้มีโอกาสอ่านบทความปาฐกถาของ น.อ. พระยาชลธารวินิจชัย (ม้วย ชลานุเคราะห์) ที่นายสมพงษ์ เกรียงไกรเพ็ชรได้รวบรวมไว้ในเรื่อง “ชุมชนเรื่องน่ารู้” และได้ลงพิมพ์ในหนังสือวิทยากรย์ เล่ม 32 ตอน 24 เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2475 แม้จะเป็นบทความเพียงสั้นๆ แต่ก็ให้ความรู้หลายอย่างที่ไม่เคยรู้มาก่อน บางเรื่องแม้จะวอกไปบ้าง และยังหาคำตอบที่ชัดเจนไม่ได้ แต่เมื่อได้อ่านซ้ำๆ กันหลายครั้ง ประกอบสถานที่ๆกล่าวไว้เป็นที่ๆ ได้เคยเห็นและรู้จักเกือบทุกแห่ง ทำให้พอมองภาพได้ชัดเจนขึ้น หรือหากจะคาดเดาไปบ้างก็น่าจะใกล้เคียงความจริง เหตุที่อ่านแล้วยังสับสนในเรื่องบางเรื่อง เป็นเพราะเป็นคนรุ่นหลังเกิดไม่ทันเหตุการณ์ สภาพบ้านเรือนเปลี่ยนแปลงไปมาก เรื่องบางเรื่องเลือนหายไป มีสิ่งใหม่เกิดขึ้นมาแทนที่นั่นเอง นอกจากนี้โรงพิมพ์ก็มีส่วน คำบางคำสลับกัน ความบางอย่างขาดหายไปไม่ต่อเนื่อง ทำให้มีข้อสงสัยเกิดขึ้น เข้าใจยาก เรื่องที่จะนำเสนอต่อไปนี้ คงใช้บทความปาฐกถาของพระยาชลธารเป็นหลัก ผู้เขียนเพียงอธิบายเพิ่มเติมเรื่องต่างๆ ให้สมบูรณ์ เพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าใจง่ายขึ้น กับทิ้งสอดแทรกความคิดเห็นส่วนตัว เกร็ดความรู้เล็กๆ น้อยๆ ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาและเอาไปใช้เป็นความรู้รอบตัวได้ถ่ายทอดต่อกันไป

หมุ่มบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เดิมเรียกว่า “หมุ่มบ้านเกาะ” เหตุที่ได้ชื่อในภายหลังว่า “หมุ่มบ้านสมเด็จเจ้าพระยา” คงเป็นด้วยสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านมีบ้านเรือนอยู่ในบริเวณเชิงสะพานพระพุทธรยอดฟ้า และเชิงสะพานพระปกเกล้า เดิมนั้น ชาวบ้านเรียกท่านว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ส่วนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือที่เรียกว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ก็มีบ้านเรือนอยู่หลังวัดคอนคารามใกล้เคียงกัน ลูกหลานเหลนของสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสอง ต่างมีบ้านเรือนเรียงรายอยู่ในบริเวณนี้และบริเวณใกล้เคียงกันทั้งหมด เรียกว่าเป็นอาณาจักรของตระกูลบุนนาคเลยทีเดียวนั้น จึงได้ชื่อว่า หมุ่มบ้านสมเด็จเจ้าพระยา หากกำหนดเอาคฤหาสน์ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เป็นศูนย์กลาง รัศมีโดยรอบของหมุ่มบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ครอบคลุมไปถึงคลองสาน คลองบางไส้ไก่ ช่วงที่เชื่อมกับคลองบางกอกใหญ่ หรือคลองบางหลวง ที่ได้ชื่อว่าหมุ่มบ้านเกาะมาแต่เดิม เพราะเป็นหมุ่มบ้านที่มีน้ำล้อมรอบ นับตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง ไหลลงมาทางแม่น้ำเจ้าพระยาถึงบริเวณคลองสาน แล้วเลยไปเข้าต้นคลองบางไส้ไก่จนถึงปลายคลองที่ต่อกับคลองบางกอกใหญ่ แล้วเลยขึ้นไปบรรจบที่ปากคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา หมุ่มบ้านแห่งนี้ยังได้ชื่ออีกชื่อหนึ่งที่ทางฝั่งพระนครเรียกคือ “พวกฟากชะโน้น” เป็นที่รู้

¹ ภูมิปัญญาท้องถิ่นชุมชนมอญวัดประดิษฐาราม

กันทั่วไปว่าหมายถึง พวกตระกูลขุนนาง ที่เป็นลูกหลานเหลนของสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้งสอง ในสมัยนั้น (รัชกาลที่4) พวกตระกูลขุนนางดูแลปกครองว่ากล่าวกันเอง โดยทางฝั่งพระนครจะไม่เข้ามาข้องแหว่ด้วย ถ้าเป็นเดี๋ยวนี้อีกก็ต้องเรียกว่า “เขตปกครองตนเอง” เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นและสภาพบ้านเมืองได้เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเมื่อมีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า ลาดสะพานพระพุทธยอดฟ้าด้านฝั่งธนบุรี มาลงในบริเวณบ้านสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ที่ดินบริเวณนี้ถูกเวนคืนทั้งหมด ทำให้อาณาจักรพวกตระกูลขุนนางต้องสูญหายไปเกือบหมด ชื่อหมู่บ้านสมเด็จพระยาภิพลอยเลื่อนหายไปด้วย ความในปาฐกถาของพระยาชลธารฯเล่าไว้ว่า ในหมู่บ้านเกาะหรือหมู่บ้านสมเด็จพระยาภิพลอยอยู่ด้วยกัน 3 คลอง คือ

1. คลองบ้านเกาะเหนือ ต้นคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา ปลายคลองออกวัดหิรัญรูจี
2. คลองบ้านเกาะใต้ หรือต่อมาภายหลังเรียกว่า คลองเจ้าคุณกรมท่า ต้นคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา ปลายคลองต่อกับคลองบางไส้ไก่ ข้างวัดหิรัญรูจี
3. คลองวัดข้ามแถม (วัดอนงคารามในปัจจุบันนี้) ต้นคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา ปลายคลองสุดเพียงวัด คลองนี้ต่อมาเรียก คลองขนอนแม่น้ำ)

คลองบ้านเกาะเหนือกับคลองบ้านเกาะใต้ เป็นคลองที่เปรียบเสมือนอยู่หลังบ้านสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ความเหมือนของทั้งสองคลองนี้ คือ ต้นคลองออกแม่น้ำพระยา ปลายคลองอยู่ที่วัดหิรัญรูจี ชาวบ้านเรียกวัดน้อย อยู่ริมคลองบางไส้ไก่(ตอนกลาง) ปัญหาที่อยากรู้เวลานี้คือ ที่ว่าต้นคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา ออกตรงไหน เพราะคุ้นเคยเฉพาะปลายคลองตรงวัดหิรัญรูจีเท่านั้น ทั้งไม่เคยรู้มาก่อนด้วยซ้ำไปว่า ทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยาได้ จึงขอเล่าในส่วนที่เคยเห็นทั้งสองคลองไว้ ดังนี้

คลองบ้านเกาะเหนือ

ชาวบ้านเรียกคลองนี้ว่า คลองวัดน้อย หรือคลองวัดหิรัญรูจี คลองนี้ปัจจุบันยังมองเห็นซากคลองอยู่ชัดเจน ตรงสถานีสูบน้ำของ กทม. เมื่อทางการได้ตัดถนนประชาธิปไตย จากเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้ามายังวงเวียนใหญ่ตัดผ่านคลองนี้ จึงต้องทำสะพานคอนกรีตเล็กๆข้าม ทาสีเหลือง ชาวบ้านเรียกกันเองว่าสะพานเหลือง เคยได้ชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า “คลองสะพานเหลือง” คลองบางส่วนถูกถมเป็นซอยเรียกซอยสะพานเหลือง ถนนประชาธิปไตยแรกสร้างไม่ได้กว้างขวางใหญ่โตเหมือนเดี๋ยวนี้นี้ เป็นถนนช่องทางเดียว ขนาดความกว้างแค่ 1/3 ของปัจจุบัน ให้รถเมล์เล็กสองคันแล่นสวนกันได้ คลองทะลุไปอีกฟากหนึ่งตรงต้นโพธิ์ข้างทางขึ้นสะพานลอยคนข้าม คลองตรงนี้ถูกถมเป็นถนนไปทั้งหมด เรียกซอยสารภี 2 ปากทางเป็น โรงเรียนไทย-ซิสต์

นานาชาติกรุงเทพฯ ถนนตรงนี้ไปบรรจบกับถนนอิสราภาพ(ตัดใหม่) ที่มาจากสี่แยกบ้านแขก เดิมเมื่อยังไม่ทำถนนตัดใหม่ คลองวัดน้อยตรงออกไปเชื่อมกับคลองสาน เมื่อมีถนนตัดผ่านคลองๆเดิมถูกตัดขาด จึงได้ถมเป็นถนน ปัจจุบันเรียกซอยอิสราภาพ 12 (เดิมสารภี 2) คลองวัดน้อยที่เชื่อมกับคลองสาน ข้างๆเป็นที่ธรณีสงฆ์วัดอนงคาราม ยังมีซากคลองเหลือให้เห็นชัดเจน ราษฎรได้ปลูกบ้านเรือนรुकกล้าคลองไปเกือบหมด คลองวัดน้อยทะลุข้ามคลองสานไปยังฝั่งวัดอนงคาราม แล้วคงเลยไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ใดที่หนึ่ง เมื่อทางการได้สร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า มีถนนเกิดขึ้นหลายสาย เฉพาะถนนสมเด็จพระเจ้าตากสินสร้างเลียบคลองสาน โดยตลอด ถนนถูกจำกัดด้วยคลองและวัดอนงคาราม สร้างกว้างไม่ได้ คลองวัดน้อยด้านนี้ถูกถมและราษฎรปลูกบ้านรुकกล้าคลองไปจนหมด ปากคลองที่ทะลุแม่น้ำเจ้าพระยา น่าจะอยู่ด้านข้างสวนสมเด็จพระเจ้า และยังคงเห็นเค้าปากคลองตอนนี้อยู่

คลองบ้านเกาะใต้

ตามประวัติคลองนี้อยู่ข้างวัดหิรัญรูจี อยู่ใต้คลองบ้านเกาะเหนือมานิดหนึ่ง ประมาณ 100 กว่าเมตร เห็นจะได้ วัดหิรัญรูจีอยู่ตรงกลางระหว่างคลองทั้งสอง เฉพาะปากคลองบ้านเกาะใต้ ฝั่งตรงข้ามเป็นวัดใหญ่ศรีสุพรรณ คลองนี้ภายหลังได้ชื่อว่า คลองเจ้าคุณกรมท่า (เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี : ท้วม) ชื่อคลองทั้งสองชื่อนี้ เมื่อ 70-80 ปีก่อนก็ไม่เห็นมีใครเรียกอย่างนั้น ทั้งเป็นคลองมีขนาดเล็กกว่าคลองวัดน้อย และผ่านเข้ามาด้านหลังมหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งในอดีตที่ของมหาวิทยาลัยตรงนี้เป็นสนามฟุตบอล กันเขตไว้ด้วยรั้วต้นมะขามเทศ อีกฝั่งหนึ่งเป็นสุเหร่าสี่แยกบ้านแขก และ โรงเรียนสหบำรุงวิทยา คลองและเลี้ยวไปออกข้างตลาดสี่แยกบ้านแขก คลองนี้ขาดการดูแล สภาพทั่วไปตื้นเขินทั้งหมด ตลาดสี่แยกบ้านแขกมีซอยข้างโรงรับจำนำเข้าไปที่วัดหิรัญรูจี บ้านเรือนตึกแถวริมซอยฝั่งตลาด ด้านหลังเป็นคลองดังกล่าว เมื่อคลองตื้นเขินใช้การอะไรไม่ได้ ก็ถูกชาวบ้านรुकกล้าไปจนหมด

หากดูจากแผนที่โบราณปี ๒๔๓๕ ที่แสดงบริเวณหมู่บ้านเกาะ จะเห็นว่าคลองบ้านเกาะใต้ เมื่อลัดเลาะมาออกตรงบริเวณสี่แยกบ้านแขกเวลานี้ คลองจะวกเข้ามาในเส้นทางถนนประชาธิปไตย แล้วเชื่อมต่อกับคลองหน้าบ้านสมเด็จเลยทีเดียว เมื่อทางการได้สร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้า และตัดถนนประชาธิปไตยตั้งแต่เชิงสะพานไปที่วงเวียนใหญ่ คลองหน้าบ้านสมเด็จกับคลองบ้านเกาะใต้ตอนนี้ถูกถมเป็นถนนไปทั้งหมด ถนนประชาธิปไตยแต่เดิมขนาดความกว้างเพียงหนึ่งในสามของในปัจจุบันนี้เท่านั้น คลองบ้านเกาะใต้ตามแผนที่อยู่ในแนวฝั่งวัดประยุรวงศาวาส ความกว้างของคลองในเวลานั้นไม่น่าจะเกินครึ่งถนนในเวลานี้ คลองที่ยังหลงเหลืออยู่ในแนวถนนประชาธิปไตยเวลานี้คือคลองข้างวัดพิชัยญาติ ที่มองไม่เห็นเพราะอยู่หลัง

ตึกแถว หลังธนาคารกรุงเทพ จำกัด สาขาธนบุรี และ โรงพยาบาลนนทรี สิ้นสุดแค่สี่แยกบ้านแขก คลองนี้
ทางการได้ทักท้วงว่าเป็นคลองวัดน้อย (คลองบ้านเกาะใต้) โดยอาศัยเหตุในอดีตที่คลองวัดน้อยอยู่ในแนว
ถนนประชาธิปไตยมาก่อน คนรุ่นหลังเกิดไม่ทันได้เห็นคลองบ้านเกาะใต้หรือคลองวัดน้อย ก็เลยทักท้วงเอา
คลองข้างวัดพิชัยญาติเป็นคลองวัดน้อยนั่นเอง คลองข้างวัดพิชัยญาติที่เหลือให้เห็นอยู่ในเวลานี้ พระยาชล
ธารฯเล่าไว้ชัดเจนว่าเป็นคลองขุดใหม่ ขุดสกัดข้างวัดพิชัยญาติและไม่มีชื่อ เมื่อไม่มีชื่อจึงไม่ใช่คลองวัดน้อย
อย่างที่ทางการสันนิษฐานเอาไว้ คลองบ้านเกาะใต้หรือคลองวัดน้อยตอนนี้ พระยาชลธารฯท่านเล่าไว้ว่า
ทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยาได้ ก็จริงของท่านหากแต่ไม่ได้ออกอย่างเอกเทศ ต้องไปรวมกับคลองหน้าบ้าน
สมเด็จพระสังฆราชแล้วพากันไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา คลองข้างวัดพิชัยญาติที่เหลืออยู่เวลานี้ วัตถุประสงค์ใน
การขุดคลองต้องการแยกที่ดินของวัดกับบ้านเรือนประชาชนให้ชัดเจน จากนั้นจึงมีการขุดคลองสกัดหลังวัด
พิชัยญาติอีกคลองหนึ่ง คือคลองหลังพระปรางค์เหลือง

โดยสรุป คลองบ้านเกาะเหนือกับคลองบ้านเกาะใต้ ตั้งแต่ชาวบ้านเรียกว่าคลองวัดน้อยทั้งสอง
คลอง แต่ภายหลังได้มีสะพานเหลืองเกิดขึ้นที่คลองบ้านเกาะเหนือ เลยเรียกคลองนี้ว่า คลองสะพานเหลือง
หรือคลองวัดน้อย สะพานเหลืองทำให้ชื่อคลองนี้ชัดเจนขึ้น แต่ความในปาฐกถาเรียกรวมๆกันทั้งสองคลอง
ว่า คลองวัดน้อย บางครั้งทำให้สับสน ไม่ทราบว่าจะหมายถึงคลองไหน

คลองหลังพระปรางค์เหลือง

จากบทความปาฐกถาของพระยาชลธารฯ พูดถึงคลองหลังพระปรางค์เหลืองไว้ดังนี้ “สมเด็จพระ
เจ้าพระยาองค์น้อยขุดคลองสกัดหลังวัดอีกคลองหนึ่ง ต้นคลองแค่คลองวัดน้อย ปลายคลองไปบรรจบคลอง
सानเดิม เรียกกันว่า คลองหลังพระปรางค์เหลือง ขุดสกัดข้างวัดอีกคลองหนึ่งไม่มีชื่อ” จึงพอสรุปได้ว่า
คลองหลังพระปรางค์เหลืองก็ดี คลองขุดที่ไม่มีชื่อข้างวัดพิชัยญาติก็ดี วัตถุประสงค์ในการขุดเพื่อต้องการ
แยกบริเวณวัดกับบ้านเรือนประชาชนให้ชัดเจน ต้นคลองหลังพระปรางค์เหลืองเชื่อมกับคลองวัดน้อย(บ้าน
เกาะใต้) แล้วมาตัดกับคลองข้างวัดผ่านเข้าไปหลังพระปรางค์เหลือง จึงได้ชื่อว่าคลองหลังพระปรางค์เหลือง
เมื่อมีการตัดถนนประชาธิปไตย ทำให้คลองวัดน้อย(บ้านเกาะใต้)กับต้นคลองพระปรางค์เหลืองขาดหายไป
เหลือแค่คลองข้างวัดที่ไม่มีชื่อ เนื่องจากไม่อยู่ในแนวเวนคืน ฉะนั้น หากไปดูคลองหลังพระปรางค์เหลือง
เวลานี้ จะเห็นว่าต้นคลองต่อกับคลองนี้ผ่านหลังพระปรางค์เหลืองแล้ววกอ้อมไปรวมกับคลองวัดน้อย(บ้าน
เกาะเหนือ) ตอนที่เชื่อมกับคลองसान ส่วนคลองข้างวัดที่ไม่มีชื่อมาแต่เดิมนั้น หากจะเรียกอย่างชาวบ้านว่า

คลองข้างวัดพิชัยญาติก็น่าจะได้ หากแต่เวลานี้ทางการได้ทักท้วงว่าเป็นคลองวัดน้อย(บ้านเกาะใต้)อย่างที่ได้เล่าไว้แล้วในข้างต้น

คลองวัดชำแถม

ตามประวัติต้นคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยาปลายคลองสุดเพียงวัด คลองนี้ต่อมาเรียกคลองขนอนแม่น้ำ คลองนี้ง่ายในการพิจารณา เป็นคลองสั้นๆ ไม่ยุ่งยากซับซ้อนอย่างสองคลองแรกที่เล่าไว้ หากจะเรียกว่าคลองวัดดอนงค์ก็คงไม่ผิด ปัจจุบันทางการถือคลองนี้เป็นต้นคลองสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อยังชื่อว่าเป็นคลองวัดชำแถม หรือคลองขนอนแม่น้ำ มีประวัติว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือที่ชาวบ้านเรียกท่านว่า สมเด็จพระยาพระองค์น้อย ได้ขุดคลองนี้ให้กว้างและขุดตัดป่าช้าวัดชำแถมเข้าไปถึงที่ของท่าน แล้วเลี้ยวขวาไปบรรจบกับคลองวัดน้อย ความตอนนี้นั้นยืนยันได้ว่า คลองวัดน้อยที่สันนิษฐานไว้ว่า ทะลุข้ามคลองสานเข้ามาที่ฝั่งวัดดอนงค์จึงถูกต้อง คลองที่สมเด็จพระยาองค์น้อยขุดแยกเข้ามาจากวัดชำแถมเรียกว่า คลองบ้านสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันถูกถมเป็นถนนต่อกับซอยพญาไม้ โดยมีสะพานข้ามคลองเชื่อมถึงกัน ส่วนคลองหน้าวัดพิชัยญาติ เรียกคลองๆปากว่า คลองวัดพญาญาติ ในสมัยเดียวกันนั้น ท่านได้สร้างตลาดไว้หลังบ้านของท่าน เรียกว่า ตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมกับขุดคลองอีกคลองหนึ่งใกล้ๆกัน เรียกคลองนี้ว่า คลองตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งสองคลองที่กล่าวมานี้ ได้ถูกถมเป็นถนนไปหมดแล้ว ตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ร้างหรือทิ้ง เพื่อปรับภูมิทัศน์โดยรอบของสวนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งแต่เดิมเป็นที่บ้านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์(แพ บุนนาค) ตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะอยู่เคียงๆกับบ้านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ หน้าตลาดมีถนนใหญ่ มีสะพานข้ามคลองวัดดอนงค์ จากฝั่งสะพานพระพุทธยอดฟ้า ผ่านหน้าตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรงไปที่ประตูทางเข้าสวนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถนนตรงนี้น่าจะเป็นคลองตลาดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ดินหลังวัดดอนงค์การามทั้งหมด เดิมเป็นของสมเด็จพระเจ้าพระยาพระองค์น้อย ตกทอดเป็นมรดกแก่ราชสกุลบริพัตร สายเจ้าคุณจอมมารคาสาลี ทายาทรุ่นหลังสร้างเป็นตึกแถวขายทั้งบริเวณ โดยสรุป คลองวัดชำแถม (วัดน้อยชำแถม) มีหลายชื่อ ได้แก่ คลองขนอนแม่น้ำ คลองวัดดอนงค์ ปัจจุบันทางราชการถือว่า เป็นต้นคลองสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์(ช่วง บุนนาค) ได้ต่อเรือกำปั่นจักรท่าย ชื่อ มุรธาวิสุทธิ สวัสดิ์ และเรือหาญหัทกรีฐ์ เรือทั้งสองลำนี้ ต่อที่ฝั่งคลองตรงข้ามวัดดอนงค์การาม คือในบริเวณบ้านของท่านนั่นเอง

คลองหน้าบ้านสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

จากปาฐกถาของพระยาชลธารฯ เกี่ยวกับเรื่องนี้ อ่านแล้ววอกวนเข้าใจยาก ทำให้สับสนในหลายๆเรื่อง สมัยของท่านไม่มีเครื่องบันทึกเสียง ไม่มีไมโครโฟน การปาฐกถาต้องพูดกันสดๆ หากจะมีก็เป็นโทร

โง่งและไม่เหมาะที่จะนำมาใช้ ที่พอจะช่วยให้คือ การจดหมายเลข เพราะจดได้รวดเร็วทันกับการพูด จดแล้วต้องเอามาแปลจึงจะได้ความทั้งหมด ความในปาฐกถาของพระยาชลธารฯเล่าไว้ดังนี้ “สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ท่านได้สร้างบ้านและวัดในที่ระวางคลองบ้านเกาะเหนือกับคลองบ้านเกาะใต้ ท่านได้ขุดและขยายคลองแยกย่านตรงหน้าบ้านของท่าน จึงเรียกกันว่า คลองหน้าบ้านสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ ท่านได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง ตรงหน้าบ้านของท่าน เรียกว่า “วัดประยูรวงศาราม” คนสามัญเรียกกันว่า “วัดรั้วเหล็ก” คลองที่สร้างนี้ คนโดยมากจะเรียกกันว่าคลองหลังวัดรั้วเหล็ก คลองหลังวัดรั้วเหล็ก ได้ถูกถมเสียตอนหนึ่ง เป็นถนนประชาธิปไตยตอนลงเชิงสะพานพุทธยอดฟ้าฝั่งธนบุรี ส่วนคลองบ้านเกาะเหนือที่ต้นคลองไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตำบลใต้คูฎีจีน ต่อมาก็กลับมาเรียกว่า คลองวัดประยูรวงศาราม หรือคลองวัดรั้วเหล็ก”

ก่อนที่จะอธิบายความตอนนี้ ขอเรียนด้วยความเคารพว่า ไม่มีเจตนาจะได้แย้งแต่อย่างใดหรือเป็นการจับผิด ข้อมูลผิดพลาดทั้งหลายทั้งปวง เกิดจากคนรุ่นหลังที่ได้จดบันทึกข้อมูลไว้อย่างผิดๆ ทำให้ความบางส่วนหายไปด้วย ความบางแห่งไม่ต่อเนื่องกัน ทำให้สับสนเข้าใจยาก จนถึงเวลานี้ระยะเวลาห่างกันเกือบ 80 ปี และหากจะมีท่านผู้รู้หรือผู้ใดหาข้อมูลและวิจารณ์ต่อ ก็เป็นเรื่องที่น่ายินดี

วัดประยูรวงศารามหรือวัดรั้วเหล็ก ปัจจุบันเรียกวัดประยูรวงศาราม เดิมสร้างหันหน้าลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยา คุกหาสน์หลังใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ สร้างในบริเวณที่เป็นทางลาดของสะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฝั่งธนบุรี บ้านเรือนบริวารต่างๆก็ปลูกเรียงรายกันอยู่ด้านริมแม่น้ำ การที่ท่านขุดคลองหน้าบ้านและเรียกว่า คลองหน้าบ้านสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ จุดประสงค์ด้วยต้องการแยกที่ดินของวัดกับของท่านให้ชัดเจน ไม่ปะปนกัน

ความในปาฐกถาที่บอกว่า “คลองที่กล่าวนี้คนโดยมากเรียกกันว่า คลองหลังวัดรั้วเหล็ก” และได้ถูกถมเสียตอนหนึ่งเป็นถนนประชาธิปไตย คลองหน้าบ้านสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ขุดระหว่างวัดประยูรวงศารามกับบ้านสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ หันหน้าลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองแห่ง น่าจะเรียกว่าคลองข้างวัดประยูรวงศารามจะเหมาะกว่า อย่างไรก็ดี คลองหลังวัดประยูรวงศารามมีอยู่ในความเป็นจริง เป็นคลองที่แยกจากคลองวัดดอกไม้วัดบุปผาราม ผ่านหลังวัดบุปผารามจนถึงหลังวัดประยูรวงศาราม คลองนี้เดิมต่อกับคลองหน้าบ้านสมเด็จพระเจ้าองค์ใหญ่ เฉพาะส่วนที่อยู่หลังวัดประยูรวงศารามไปทั้งหมด คลองที่เหลือตั้งแต่สะพานพลอยจนถึงปากคลองที่แยกจากคลองวัดดอกไม้วัดบุปผาราม คลองนี้เมื่อ 70-80 ปีก่อนยังใช้การได้ดี ได้เคยพายเรือเข้ามาจนถึงสะพานพลอย ข้างสะพานพลอยเป็นซากคลองหลังวัดประยูรวงศาราม เป็นแอ่งน้ำไม่ใหญ่มากนัก มีแต่ขยะลอยฟุ้งเต็ม

ไปหมด สะพานพลอยเป็นสะพานคอนกรีตสร้างข้ามคลองหลังวัดบุปผารามไปอีกฝั่งหนึ่ง ช่วงเวลานั้น ด้านหนึ่งเป็นตลาดนกระจอก อีกด้านหนึ่งเป็นที่ดินของวัดประยูรวงศ์ให้ราษฎรเช่าปลูกบ้านอยู่อาศัย สะพานพลอยคุณหญิงพลอย ภรรยาพระยาประภากรวงศรวุฒิภักดี(ชาย บุนนาค)เป็นผู้สร้าง

ส่วนความตอนที่ว่า “ส่วนคลองบ้านเกาะเหนือที่คลองไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตำบลไค้กุฎีจีน ต่อมาก็กลับมาเรียกว่า คลองวัดประยูรวงศ์ฯ หรือคลองวัดรั้วเหล็ก” ความตรงนี้สับสน ไม่รู้ว่าผิดถูกเป็นอย่างไร เคยเล่าเรื่องคลองบ้านเกาะเหนือ ไว้ก่อนหน้านี้แล้วว่า คลองนี้ต้นคลองออกสู่น้ำแม่น้ำเจ้าพระยาขานวัดอนงคาราม แต่ความที่เล่าตอนนี้เรียกว่าคลองวัดประยูรวงศ์ หรือวัดรั้วเหล็ก ซึ่งเป็นคนละด้านกับขานวัดอนงคาราม เมื่อท่านได้พูดถึงตำบลไค้กุฎีจีน บริเวณที่กล่าวถึงนี้ มีคลองหนึ่งชื่อคลองกุฎีจีน คลองนี้มีคลองเล็กคลองน้อยผ่านเข้าไปในบ้านเรือนประชาชน ส่วนคลองที่เป็นประธานว่ากันว่าไปบรรจบกับคลองวัดดอกไม้ ตรงหน้าบ้านพระยาสิทธิราชฤทธิไกร(ม.ล.ลมเพย ฉัตรกุล) บ้านพระยาสิทธิราชฤทธิไกร ต่อมา ได้รื้อสร้างเป็นสถานีตำรวจนครบาลบุปผาราม มีคลองสาขาที่แยกออกจากคลองกุฎีจีนพุ่งไปทางตลาดนกระจอก ปัจจุบันคลองนี้ถูกถมเป็นถนนทางเข้าวัดกัลยาณมิตร วัดกัลยาณจะมีทางเข้าที่โหนบ่างไม่ทราบ รู้เฉพาะทางนี้ทางเดียว จำได้ว่าเมื่อจะต้องไปที่วัดกัลยาณฯ ต้องเดินเลาะรั้วชาวบ้านเข้าไป นอกรั้วชาวบ้านกันไว้เป็นทางเดินโดยตลอด เหมือนการเดินเลาะรั้วมหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ด้านริมคลองสมเด็จไปที่ประตูระบายน้ำคลองบางไส้ไก่ เดี่ยวนี้ เป็นทางดิน บางแห่งมีแผ่นซีเมนต์ปูให้คนเดินแผ่นเว้นแผ่น ริมทางเดินเป็นคลองโดยตลอด เวลาเดินต้องระมัดระวัง ดีไม่ดีอาจพลาดตกลงไปได้ คลองไม่ลึกเรือเล็กๆเข้าได้เกือบถึงปากทาง คลองนี้สันนิษฐานว่า คงเชื่อมกับคลองที่ถมเป็นถนนจากสะพานพลอย ถ้าจริงตามข้อสันนิษฐานนี้ ที่ท่านกลับมาเรียกคลองบ้านเกาะเหนือเป็นคลองวัดประยูรวงศ์ เป็นเรื่องที่คลาดเคลื่อน น่าจะอนุโลมเรียกเป็นคลองกุฎีจีน ทางเข้าวัดกัลยาณมิตร แต่ก่อนไม่มีป้ายบอกทางเข้าวัดอย่างทุกวันนี้

ข้อสันนิษฐานที่เล่ามาทั้งหมด เป็นข้อสันนิษฐานส่วนตัวของผู้เขียน จะผิดถูกอย่างไรขอรับผิดเพียงผู้เดียว คลองวัดประยูรวงศ์มีอยู่ในความเป็นจริง ปากคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่หน้าวัดเลขที่เดียว เดิมมีศาลาท่าน้ำของวัดเหมือนศาลาทั่วไป นอกจากท่าน้ำยังมีบ้านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) กองวังวัดที่ดินและสถานีเรือดับเพลิง คลองนี้วกโค้งเข้ามาข้างวัดประยูรวงศ์ ผ่านบ้านพระยาเทพผลู(ผาด เหมะจุทา) บ้านครุทวงศ์ ปาลกะวงศ์ฯ ถึงสะพานเทพนารายณ์ สะพานนี้ได้ถูกรื้อออกไป แล้วปรับพื้นที่ทั้งหมดเป็นถนนเทศบาล 1 ถนนนี้ผ่านหน้าตลาดนกระจอก, ตรอกวัดกัลยา, โรงงานผ้าไหมเหรียญทอง, วัดบุปผาราม ปลายถนนเทศบาลสาย 1 คนละฝั่งกับวัดบุปผาราม เดิมมีสถานีตำรวจนครบาลบุปผาราม ภายหลังได้ย้ายไป

อยู่ในที่แห่งใหม่ที่เคยเป็นบ้านพระยาสิทธิราชฤทธิไกร ที่ดินฝั่งตรงข้ามวัดบุปผาราม ปลายถนนเทศบาลสาย 1 บางแห่งเป็นของเจ้าพระยาบดินเดชาอนุชิต(ม.ร.ว. อรุณ ฉัตรกุล) เครือญาติตระกูลขุนนาค

ความตอนหนึ่งของปาฐกถาพระยาชลธารฯ เล่าว่า “คลองวัดประยูรวงศ์ที่ไค้่งเข้ามาข้างวัดคดไค้่ง จึงได้ขุดให้ตรง ที่วัดประยูรวงศ์ จึงขาดเป็นสองแปลงๆ ตะวันตกเป็นเกาะคณะพระเจ้าอวาตจนทุกวันนี้(พ.ศ.2475)” ทำให้คิดเอาเองว่า คลองตัดผ่าเข้าในวัดหลังพระเจดีย์ใหญ่ วัดประยูรวงศาवासเมื่อ80ปีก่อน เมื่อพันพระเจดีย์ใหญ่มากแล้ว มีกำแพงสูงขวางตลอดแนว มีช่องให้ออกได้ มีชอยเล็กๆเลียนกำแพง ด้านหนึ่งไปออกถนนเทศบาลสาย 1 ตรงสะพานเทพนารายณ์ ตรงช่องกำแพงวัดฝั่งตรงข้ามมีกุฏิพระ มีทางลาดขึ้นไป กุฏิพระหันหน้าเข้าหากันมีนอกชานแล่นกลาง ได้ถุนนอกชานเป็นได้ถุนสูงเสียดมู จะเป็นหมูที่คนนำมาปล่อยหรือลูกศิษย์วัดเลี้ยงไว้ก็ไม่ทราบเหมือนกัน คลองที่ตัดเข้ามาในวัดอีกที่หนึ่งน่าจะเป็นซากคลองระหว่างที่ดินหลังวัดซึ่งปัจจุบันเป็น โรงเรียนวัดประยูรวงศ์ กับบ้านพระยาประชากิจกรจักร(แหม่ม ขุนนาค) หรือต่อมาเป็น โรงเรียนอภิชาด ปัจจุบันเป็น โรงเรียนวรรณบูรณ ศึกษา ที่ดินด้านหลังกุฏิพระวัดให้ชาวบ้านเช่าปลูกบ้าน คลองที่เคยมีถูกถมเป็นถนนทั้งหมด

ความอีกตอนหนึ่งที่ว่า “สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ขุดขยายคลองแยกตั้งแต่คลองวัดประยูรตรงคลองหน้าบ้านไปบรรจบกับคลองขนอนบางกอกใหญ่ ก็คือคลองวัดดอกไม้หรือวัดบุปผารามปัจจุบันนี้ และท่านยังได้ทำถนนหน้าบ้านขนานกับคลองอีกด้วย คลองนี้เดิมเรียกคลองสวนดอกไม้ ต่อมาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์(ขำ ขุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ซึ่งได้สร้างวัดดอกไม้ขึ้น” ความตอนนี้ชัดเจน คือขุดแยกจากคลองหน้าบ้านไปออกคลองวัดดอกไม้หรือวัดบุปผาราม ถนนที่สร้างขนานกับคลองปัจจุบันคือถนนเทศบาลสาย 2 หัวถนนอยู่ระหว่างโรงเรียนศึกษานารีและหลังวัดประยูรวงศ์ ฝั่งโรงเรียนศึกษานารีไปแล้ว มีบ้านขุนนางอยู่หลายหลัง ได้แก่ บ้านพระยาราชสมบัติ(เอิบ บูรณนถ) บ้านพระยาสุรราชฤทธิธานนถ (พิน พินธุโยชิน) เคยมีคนเขียนถึงบ้านพินธุโยชินสลับกับบ้านพระยาโกมารกุลมนตรี (ชื่น โกมารกุล ณ นคร) คือเอาบ้านพระยาโกมารกุลมนตรี ซึ่งอยู่ริมถนนเทศบาลสาย 3 เป็นบ้านพินธุโยชิน คุณหญิงภรรยาพระยาโกมารกุลมนตรีชื่อคุณหญิงโสภภาพรรณ เป็นน้องหลวงชลาไชโยไกล(ใจ ขุนนาค) บ้านของทั้งสองท่านนี้ยังอยู่ ถนนด้านริมคลองหลังวัดบุปผาราม แต่ก่อนมีบ้านประปรายไม่หนาแน่นเหมือนเช่นทุกวันนี้ บ้านที่มีผู้รู้จักมากคือบ้านนายหรั่ง เรื่องนาม เจ้าของคณะระบำไป เมื่อนายหรั่งถึงแก่กรรมแล้ว จึงตกเป็นของทายาท เมื่อ 20 ปีก่อนหน้านี้เกิดเพลิงไหม้ ปัจจุบันสร้างเป็นอาคารสำนักงานหรือแฟลทให้เช่า คลองหลังวัดบุปผารามนี้ปัจจุบันทั้งหมดใช้การอะไรไม่ได้

คลองวัดบุปผาราม

คลองนี้มีชื่อเรียกต่างๆกันไป เช่น คลองขนอนบางกอกใหญ่ หรือคลองขนอนบางหลวง ต่อมาเรียกคลองวัดดอกไม้ พระยาชลธารฯเล่าเพียงว่า “พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์(วร บุนนาค) เป็นผู้สำรวจและซ่อมห้องคลองให้ลึกและกว้างตลอดทั้งสองฝั่ง ไปจนถึงปากคลองลัดภูฎีจีน” น่าจะเป็นคลองเดียวกับคลองภูฎีจีน เมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) ได้สร้างวัดดอกไม้ที่ปลายคลองนี้ ได้ขยายและขุดคลองให้กว้างขึ้นอีก เพื่อให้เรือบรรทุกอิฐปูนผ่านไปมาสะดวก ภายหลังวัดนี้ได้เปลี่ยนมาเป็นวัดบุปผาราม ชื่อวัดก็เลยเปลี่ยนกลายเป็นวัดบุปผาราม คลองนี้ยังมีสภาพเป็นคลองอยู่ ตั้งแต่ปากคลองที่เชื่อมกับคลองบางหลวงจนถึงสถานีตำรวจนครบาลบุปผารามเท่านั้น คลองนี้ในอดีตมีบ้านขุนนางระดับพระยาอยู่หลายหลัง ทุกบ้านจะมีสะพานไม้ข้ามคลองไปสู่บ้านแต่ละหลัง เวลานี้ใช้การอะไรไม่ได้อีกแล้ว ปลายคลองนี้เชื่อมกับคลองสมเด็จพระเจ้าตากสินและบ้านเจ้าพระยาพลเทพ (เฉลิม โกมารกุล ณ นคร) ปัจจุบันเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี

คลองสาน

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) หรือที่ชาวบ้านเรียกท่านว่า สมเด็จพระประสาธน์ เป็นผู้ดำเนินการขุดคลองสาน เริ่มตั้งแต่หน้าวัดพิชัยญาติ เลียบมาทางวัดนองคาราม ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาได้ชื่อ “ป้องกันปัจฉามิตร” คลองนี้นั้นขุด ตัดผ่านคลองจีน คลองวัดทองธรรมชาติ คลองวัดทองนพคุณ และคลองลาดหญ้า คลองดังกล่าวนี้ภายหลังได้ถมเป็นถนนไปหมดแล้ว คลองนี้เฉพาะหน้าวัดพิชัยญาติสมเด็จพระยาองค์น้อยท่านขุดเพื่อขนอิฐหินดินทรายมาสร้างวัดพิชัยญาติ เลยเรียกว่า คลองวัดพิชัยญาติ ปัจจุบันชื่อนี้เลื่อนหายไป ทางราชการผนวกคลองสานเป็นคลองสมเด็จพระเจ้าตากสิน คงมีแนวคิดที่คลองนี้มีถนนสมเด็จพระเจ้าตากสินไปตลอด เลยผนวกเอาเป็นคลองสมเด็จพระเจ้าตากสิน คลองสานคงเหลือตั้งแต่ปากคลองได้ชื่อป้องกันปัจฉามิตร ถึงสะพานสำนักกระบายน้ำที่อยู่ในแนวหัวถนนเจริญนคร คลองนี้มีสถานที่ราชการอีกแห่งหนึ่งคือ โรงพยาบาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน ชาวบ้านเรียก โรงพยาบาลโรคจิต สิ่งก่อสร้างต่างๆในโรงพยาบาลแห่งนี้ล้วนมีหลังคาเป็นสังกะสีทาสีแดง เรียกว่า “หลังคาแดง” ถ้าเอ่ยชื่อว่าหลังคาแดงเป็นที่เข้าใจว่า คือโรงพยาบาลโรคจิต ผู้อำนวยการโรงพยาบาลแห่งนี้คือ หลวงวิเชียรแพทยาคม เมื่อบ้านเมืองได้เจริญมากขึ้น โรงพยาบาลแห่งนี้ได้รับการพัฒนามาเป็นลำดับ เปลี่ยนชื่อเป็น สถาบันจิตเวชศาสตร์ สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ของโรงพยาบาลแห่งนี้ แต่เดิมรับคนไข้ที่เป็นโรคจิต แล้วยังรับคนไข้ที่เป็นโรคจิตต่อร้ายแรง เช่น

อหิวาตกโรค ใช้ทรพิษด้วย บริเวณโรงพยาบาลทั้งหมดเดิมเป็นบ้านพระยาประภากรวงศ์วรวิภูภักดี (ชาย บุนนาค) ทางโรงพยาบาลได้ดูแลรักษาไว้อย่างดี ปากคลองสานก่อนออกแม่น้ำ มีบ้านขุนนางอยู่หลังหนึ่ง คือ พระยาวิชิตณรงค์ (คืบ สุวรรณทัต) ปลายถนนลาดหญ้าที่บรรจบกับคลองสานเคยมีตลาดเรียกว่า ตลาดลาดหญ้า เป็นของทายาทพระยาวิชิตณรงค์ ปัจจุบันเป็นตลาดร้าง ทำเป็นที่จอดรถ

คลองสมเด็จ

คลองนี้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้ดำเนินการขุด อยู่หลังบ้านสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ แรกขุดชาวบ้านเรียกว่า คลองหลังบ้านสมเด็จ ขุดต่อมาจากคลองหน้าวัดพิชัยญาติทะลุผ่านปลายคลองวัดบุปผาราม จนถึงบริเวณหน้ามหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เดิมนั้น ที่ขุดมาถึงตรงนี้ก็คงเป็นด้วยที่ดินที่ตั้งมหาวิทยาลัยฯเป็นที่ดินของท่านผู้หญิงพัน ภรรยาของท่าน เมื่อขุดแล้วทำให้เกิดคลองอีกสองคลอง หนึ่งเป็นคลองซอยแยกเข้าไปที่วัดบางไส้ไก่ หรือวัดลาว เป็นชุมชนคนลาวเวียงจันทน์สมัยรัชกาลที่ 1 เลยได้ชื่อว่า คลองลัดบ้านลาวสิภูมิ เนื่องจากขุนสิภูมิ(นายกองลาว) เป็นผู้ดำเนินการขุด คลองสมเด็จได้ขุดออกไปจนทะลุคลองบางไส้ไก่ คลองนี้ได้ชื่อแต่เดิมว่า “คลองสวนบ้านลาว” ปัจจุบันผนวกเป็นคลองสมเด็จไปทั้งหมด ที่สงสัยคือ ทำยบริเวณมหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยาเดิมเรียกกันว่า โรงเรียนโน เป็นชุมชนของคนมอญมาก่อน เรียกว่า กลางบ้านมอญ มีเหตุอะไรก็ได้ชื่อว่าคลองสวนบ้านลาว อีกคลองหนึ่งคือคลองที่อยู่ด้านหน้ามหาวิทยาลัยฯ ปัจจุบันเป็นถนนทางเข้าวัดประดิษฐารามหรือวัดมอญ คลองนี้เป็นคลองแบ่งเขตระหว่างวัดกับบ้านเรือนประชาชน เป็นคลองที่แยกจากคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง ตรงเสาหงส์หน้าวัดมาเชื่อมกับคลองสมเด็จ พระยาชลธารฯท่านเล่าว่า เดิมชื่อคลองขนมกวน ต่อมาภายหลังเรียกว่าคลองมอญ ตลอดระยะเวลา 80 กว่าปีมานี้ ไม่เคยได้ยินใครเรียกคลองนี้ว่า คลองขนมกวนหรือคลองมอญ เมื่อประมาณปีพ.ศ.2553ที่แล้วมา ผู้เขียนไปงานศพที่วัดมัชฌันติการาม แถวสะพานพระรามหก คุยกับภรรยาของเพื่อนคนหนึ่ง โดยที่เขาไม่เคยรู้มาก่อนว่าผู้เขียนอยู่ในบ้านมอญ เมื่อเขาได้รู้ว่าผู้เขียนอยู่ที่นี่ เขาร้อง อ้อ คลองมอญ ได้บอกกับเขาว่า คลองมอญอยู่ตรงกรมอุทการเรือ เขาตอบว่าฉันเคยมาบ้านหลวงกลศาสตร์เสนี ตรงคลองมอญ-วัดมอญนี่ละ เพราะอดีตสามีเขาเป็นลูกชายคนหนึ่งของหลวงกลศาสตร์เสนี(อัน ศาสตร์ริน) แต่ไม่ใช่บุตรกับคุณนายละม่อม

สรุปคลองสมเด็จมีชื่อแต่แรกขุดว่า คลองหลังบ้านสมเด็จ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้ดำเนินการขุด ตั้งแต่ปลายคลองวัดจำแถมตรงมุมวัดพิชัยญาติ จนออกคลองบางไส้ไก่ คลองสายนี้มีถนนเทศบาลสาย 3 ขนานไปกับคลอง จนถึงถนนอิสรภาพ ต่อด้วยซอยโรงเรียนบ้านสมเด็จ

เจ้าพระยา คลองนอกจากผ่านบ้านลูกหลานตระกูลขุนนาคแล้ว ผ่านสุขศาลาเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ บ้านนายวิลาส โอสถานนท์ บ้านนายวิลาส ขุนนาค ทั้งสามแห่งนี้รู้ชื่อไปหมดแล้ว เพราะถูกทางราชการเวนคืนเพื่อสร้างถนนอรุณอมรินทร์ตัดใหม่ ต่อจากบ้านนายวิลาสเป็นบ้านหลวงชลาไชยโกก (ใจ ขุนนาค) บ้านพระยาโกมารกุลมนตรี(ชื่น โกมารกุล ณ นคร) ถัดจากบ้านนี้เป็นบ้านพวกราชสกุลเสนิงค์ รู้จักคนหนึ่งชื่อคุณบุญนำ เสนิงค์ ถัดจากบ้านนี้เป็นบ้านชาวมุสลิม ด้านริมคลองสมเด็จที่อยู่ตรงข้ามบ้านก็เป็นบ้านเรือนชาวมุสลิมเหมือนกัน มีอาชีพทำสาหรerkไม้คาน จากตรงนี้มีสะพานข้ามคลองสมเด็จ ข้างหน้าเป็นบ้านพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต ขุนนาค) กับบ้านเจ้าจอมเลียม ในรัชกาลที่ 5 เลี้ยวขวามีตลาดเรียกว่าตลาดแขก ปัจจุบันเป็นห้างบิกซี ที่ดินในบริเวณนี้ทั้งหมดเป็นของทายาทพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ และเจ้าจอมเลียม จากตรงนี้เป็นถนนอิสราภาพ มีสะพานข้ามคลองสมเด็จ มีซอยตรงเชิงสะพานคือซอยโรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ปัจจุบันเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏฯ มีบ้านขุนนางอยู่หลายหลัง ที่จำได้มีสองบ้าน คือ บ้านพระยามินบุรีมหาศรีอุทยาน อยู่ปากเดียวกับมหาวิทยาลัย ปากตรงข้ามริมทางเข้าวัดประดิษฐาราม(วัดมอญ) เป็นบ้านพระยาราชเวศม์ผดุง (สาย สายะวิบูลย์) ดึกหลังเก้าถู่หรือหมดแล้ว

ขนมกวน-ขนุนกวน

เป็นเรื่องถกเถียงกันระหว่างชื่อขนมกวนกับขนุนกวนว่าชื่อไหนจะถูกต้อง พิจารณาแล้วน่าจะถูกต้องทั้งสองชื่อ เพียงแต่ว่าชื่อไหนเกิดก่อนเกิดหลังเท่านั้น ขนมกวนตามลักษณะเป็นชื่อกลางๆ ไม่เฉพาะเจาะจงแต่มุ่งไปในรูปของผลไม้กวนอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น มะม่วง มะยม สับปะรด เป็นต้น ผลไม้กวนทุกอย่าง ที่มีรสอมเปรี้ยว โบราณเรียกว่า “ส้มลิ้ม” แต่ถ้าเป็นขนมกวนอย่างกาละแม หรือข้าวเหนียวแดง ไม่เรียกส้มลิ้มขนมที่คนมอญชอบทำ เป็นขนมสองอย่างหลังนี้ คนทำคงทำอร่อยจนมีชื่ออยู่ละแวกคลองนี้ เลยได้ชื่อว่าคลองขนมกวน อาจารย์บางท่านบอกว่าเป็นที่มาของชื่อดำบลด้วย ขนุนกวน เป็นขนมที่มีลักษณะเฉพาะที่ต้องกวนด้วยขนุน ก็อาศัยเหตุอย่างเดียวกัน คือทำกันมากในแถบนี้และมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วไปอย่างสินค้าโอท็อป และได้เป็นชื่อดำบลในเวลาต่อมา ขนมหวานที่มีชื่อจนคนรู้จักกันทั่วไปของชุมชนมอญวัดประดิษฐารามเวลานี้คือ ฝอยทองสมถวิล มีบ้านอยู่ตรงทำน้ำเสาหงส์หน้าวัด

ตำบลดขนมกวนไม่เคยได้ยิน คงได้ยินแต่ตำบลดขนุนกวน บ้านผู้เขียนอยู่ปากคลองบางไส้ไก่หรือท้ายชุมชนมอญ เคยเป็นสถานที่ราชการมาก่อนคือ ที่ว่าการอำเภอบางกอกใหญ่ และกิ่งอำเภอบุพผาราม อำเภอเมื่อแรกสร้างเรียกตำบลนี้ว่า ตำบลปากคลองบางไส้ไก่ จนเมื่ออำเภอเลิกไปแล้วเปลี่ยนเป็นตำบลขนุนกวน

เคยเห็นเอกสารทางราชการและป้ายบอกรายละเอียดของตำบลแห่งนี้ปัจจุบันอยู่ริมคลองสมเด็จพระเจ้าตากสินที่เชื่อมกับคลองบางไส้ไก่ เปลี่ยนชื่อจากตำบลปากคลองบางไส้ไก่มาเป็นตำบลขนุนกวน เพราะเหตุใดคงไม่มีใครทราบตำบลขนุนกวนขึ้นกับอำเภอบางยี่เรือ เมื่อทางการได้จัดเขตการปกครองใหม่ เอาคลองบางไส้ไก่เป็นแนวเขต ฟังวัดศรีสุพรรณจัดเป็นตำบลวัดใหญ่ศรีสุพรรณ ฟังอดีตที่ว่าการอำเภอบางกอกใหญ่ และกิ่งอำเภอบุพผาราม เปลี่ยนจากตำบลขนุนกวนเป็นตำบลวัดกัลยาณ์ทั้งหมดจนถึงวัดกัลยาณมิตร ยังเคยภูมิใจอยู่ลึกๆว่าอดีตที่ว่าการอำเภอบางกอกใหญ่และกิ่งอำเภอบุพผารามที่กลายมาเป็นบ้านของผู้เขียน เป็นบ้านเลขที่ 1 ต่อมาได้จัดเขตปกครองใหม่ ใช้ถนนอิสราภาพเป็นแนวเขต ชุมชนมอญทั้งหมด รวมถึงพื้นที่มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เปลี่ยนจากตำบลวัดกัลยาณ์เป็นตำบลหิรัญรุจี ส่วนที่เหลือฝั่งเชิงสะพานเจริญพาศน์ และสถานีตำรวจนครบาลบุพผาราม จนถึงวัดกัลยาณมิตร ยังคงเป็นตำบลวัดกัลยาณ์อย่างเดิม ทุกแห่งที่กล่าวมาแล้วนั้นขึ้นกับอำเภอบางยี่เรือ อำเภอที่วานี้เดิมอยู่ในวัดราชคฤห์(วัดมอญ) ภายหลังได้ย้ายที่ทำการมาอยู่ในวัดเวฬุราชิมหรือวัดใหม่ท้องกึ่ง แล้วเปลี่ยนชื่อจากอำเภอบางยี่เรือมาเป็นอำเภอธนบุรี กิ่งอำเภอบุพผารามที่อยู่ปากคลองบางไส้ไก่ ถูกยุบรวมมาไว้ที่อำเภอบางยี่เรือ ราวปีพ.ศ. 2470

คลองบางไส้ไก่

คลองนี้เป็นคลองสุดท้ายที่อยู่ในหมู่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา และอยู่ปลายเขตห่างจากบ้านสมเด็จเจ้าพระยาของค์ใหญ่มากทีเดียว สมัยนั้นคงเปรียบเหมือนบ้านนอกดึกๆนี่เอง น่าจะเป็นคลองที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ หรือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ดำเนินการขุด ที่รู้ว่าขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นคลองลัด ต้นคลองอยู่ที่แม่น้ำเจ้าพระยา ปลายคลองมาออกคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง เป็นคลองค่อนข้างตรงไปโค้งตอนผ่านวงเวียนใหญ่ เพื่อไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้ใหญ่เล่าให้ฟังว่า ด่านที่ออกแม่น้ำมีอยู่ต่อเรือชื่อ บางกอกค็อก(Bangkok Dock) อยู่เรือที่วานี้ ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ถูกระเบิดเพลิงไฟไหม้อยู่หลายชั่วโมง ควันไฟดำทะมึนจับท้องฟ้าเห็นชัดเจน ปลายคลองบางไส้ไก่ตอนที่เชื่อมกับคลองบางกอกใหญ่ หรือคลองบางหลวง ปากคลองมีอดีตที่ว่าการอำเภอบางกอกใหญ่ และกิ่งอำเภอบุพผาราม อีกฝั่งหนึ่งเป็นวังพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสนิทพงษ์พัฒนเดช พระนามเดิม(ม.จ.ดุ่ม สนิทวงศ์) วังเปลี่ยนมือไปเป็นของคนอื่นรวม 3 เจ้าของ ถัดเข้ามาตรงปากคลองสมเด็จพระเจ้าตากสิน นอกจากเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยาแล้ว ยังมีบ้านพ.อ.พระยาประสงค์ สรรพการ(ยวง เอกะนาค) ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของมหาวิทยาลัย โดยเจ้าของยกบ้านและที่ดินให้ตามพันธกรรม ตรงข้ามบ้านเอกะนาค เป็นบ้านหลวง

อนุสิษฐ์ภูมิเทศ (นิยม เทวคุปต์) เปลี่ยนเจ้าของไปหลายสิบปี ปัจจุบันสร้างเป็นหอพักนักศึกษาชื่อ “จิตสกุล” ต่อจากตรงนี้ไปแล้ว สองฟากคลองเป็นสวนผลไม้ทั้งหมด มีบ้านริมคลองห่างๆกันจนถึงวัดใหญ่ศรีสุพรรณ ผ่านคลองบ้านเกาะใต้ วัดหิรัญรูจี หรือวัดน้อย และคลองบ้านเกาะเหนือ หรือคลองวัดน้อย หรือคลองสะพานเหลือง ต่อไปจนถึงสะพานข้ามคลองแนวถนนอินทรพิทักษ์ ด้านขวามือมีทางเข้าไปที่โรงหล่อกระทะเหล็ก ผลิตภัณฑ์ตั้งแต่ขนาดเล็กทอดขนมฝักบัว จนถึงขนาดใหญ่ใช้หุงข้าว เรียกว่า กระทะใบบัว ไม่ใช่บัวบ้านเรา แต่เป็นบัวจากต่างประเทศ เรียกกันว่า บัววิกตอเรีย หรือบัวกระทะ หรือบัวกระดัง มีใบขนาดใหญ่กว้าง ว่ากันว่าเด็กเล็กๆนั่งได้ไม่จม ต่อมาเป็นโรงงานศรีอยุธยา ทำชอล์กและตุ๊กตาปูนปาสเตอร์ จากสะพานในแนวถนนอินทรพิทักษ์ ต่อไปมีบ้านอยู่หลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้นอยู่ริมคลอง จะเป็นของใครก็ไม่ทราบ บ้านปิดเงียบเชียบเหมือนไม่มีคนอยู่ ตึกหลังนี้ดูเหมือนจะยังอยู่ หน้าบ้านติดถนนอินทรพิทักษ์ เจ้าของปลูกตึกแถวบังเสียหมด พื้นตรงนี้ไปแล้ว สภาพคลองต้นเงินมีขยะลอยฟ่องอยู่เต็ม เรือผ่านเกือบไม่ได้ น้ำในคลองตรงนี้น้ำเหม็น บางครั้งมีแก๊สผุดขึ้นมาจากก้นคลอง พืชขยะที่ย่อยสลายแล้วจากก้นคลองลอยขึ้นมา เหนื่อน้ำเป็นลูกๆ ต่อจากตรงนี้ไปแล้วก็ออกแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้เขียนเคยพายเรือเล่นตอนฤดูน้ำหลาก มาเพียงแค่นี้เท่านั้น เพราะมีขยะในคลองเป็นอุปสรรคขัดขวางจากจุดที่มีขยะลอยเลยไปเล็กน้อย มีสถานีรถไฟสายมหาชัย ต้นทางสถานีรถไฟสายนี้อยู่ที่บริเวณปากคลองสาน ปัจจุบันนอกจากจะเป็นตลาดขายของประเภทเสื้อผ้าและอื่นๆ ด้านริมน้ำเป็นท่าเรือข้ามฟากไปปากคลองผดุงกรุงเกษมไปที่ท่าเรือสี่พระยา ปากคลองเดิมมีธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้อยู่บริเวณนั้น ข้ามเรือจากคลองสานมาปากคลองผดุงกรุงเกษมแล้ว ต้องเดินเลาะรั้วธนาคารไปขึ้นรถต่อ เมื่อบ้านเมืองได้เจริญขึ้น ธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ได้ย้ายออกไปแล้ว ที่ดินบริเวณปากคลองทั้งหมด สร้างเป็นศูนย์การค้าริเวอร์ไซด์และโรงแรมรอยัลลอคิด ข้างท่าเรือคลองสานเดิมเป็นโรงเกลือแหลมทอง ปัจจุบันเป็นโรงแรมมิลเลนเนียมฮิลตัน

สถานีรถไฟสายมหาชัยภายหลังได้ยุบสถานีต้นทาง เดิมแล่นจากคลองสานถึงสถานีรถไฟวงเวียนใหญ่เป็นสถานีแห่งที่สอง ตามเส้นทางถนนเจริญรัตนรถไฟสายนี้ยังคงเหลืออยู่แต่คูทรุดโทรมเต็มที ส่วนมากใช้ขนถ่ายสินค้ามากกว่าใช้เป็นพาหนะ โดยสาร คลองที่ได้ชื่อว่าคลองบางไส้ไก่ มีเรื่องเล่าว่า เดิมปากคลองด้านคลองบางกอกใหญ่เป็นที่อาศัยของหัวหน้าที่ควบคุมชาวมอญในชุมชนแห่งนี้ หัวหน้าหรือนายกองมอญภาษามอญว่า “สกาย” ถ้าอยู่ในวัง เรียก “จักกายวัง” สกายหรือสะกาย นานเข้าเพี้ยนเป็นไส้ไก่ เรื่องเล่าอีกสำนวนหนึ่งว่าเคยมีงานใหญ่ที่วัดมอญ หรือวัดประดิษฐารามในปัจจุบัน เป็นงานศพเจ้าอาวาสทำเป็นงานใหญ่ ทำอาหารเลี้ยงพระเลี้ยงคน 7 วัน 7 คืน ต้องฆ่าเป็ดไก่ทำอาหารเป็นจำนวนมาก ไส้เป็ดไส้ไก่ได้ทิ้งลงคลองบางหลวง พอน้ำขึ้นก็พัดลอยเข้าคลองบางไส้ไก่เต็มไปหมด เลยได้ชื่อว่าคลองบางไส้ไก่ บ้างก็ว่ามา

จากชื่อคลองสาวก่าย ต่อมาภายหลังเพี้ยนเป็น ไส้ไก่ เคยมีคนเล่าให้ฟังว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ดำเนินการขุดเป็นคลองลัด เพื่อเอาเรือที่ท่านต่อไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา อาศัยเหตุผลและปัจจัยอื่นๆเป็นส่วนประกอบให้เป็นเรื่องน่าเชื่อถือ ก็เมื่อจะเอาเรือออกไปแม่น้ำเจ้าพระยา ทำไมไม่ไปสร้างต่อเรือตรงนั้น เรือที่สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านต่อเป็นเรือกำปั่นใหญ่ท้ายจักร มีชื่อว่าเรือมูรธาวิทธิสวัสดิ์ และเรือหาญหัทธินุ เป็นเรือใหญ่ คลองบางไส้ไก่เป็นคลองเล็กแคบ ท้องคลองก็ตื้น เรือสองลำนี้เข้าไม่ได้แน่นอน เหตุผลที่เป็นปัจจัยสนับสนุนเรื่องนี้คือ มอญในชุมชนนี้เป็นชาวเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี เป็นเมืองติดทะเล มีความชำนาญทางน้ำ เมื่ออพยพเข้ามาในรัชกาลที่ 2 เป็นมอญรุ่นสุดท้าย จึงโปรดให้เป็นฝาย ในขณะที่โรงเรือหลวงอยู่ที่บริเวณวัดวิมุตยาราม ชาวบ้านเรียกว่าวัดละมุด ชาวมอญที่อพยพเข้ามาครั้งนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ที่วัดละมุด เมื่อย้ายโรงเรืออยู่ในคลองบางหลวง แรกๆที่ย้ายมา นัยว่าแถวๆเชิงสะพานเจริญพาศน์เดี๋ยวนี้ ต่อมาเป็นบ้านของพวกตระกูลบุนนาค ชาวมอญที่เป็นฝายย้ายครอบครัวอยู่ที่ชุมชนมอญแห่งนี้ เป็นเรื่องที่คาดเดากันว่าต้องมีการต่อเรือด้วย เรือที่ต่อคงเป็นเรือที่ใช้ในพระราชพิธีลำเล็กๆ ประเภทเรือตั้งเรือแขง ไม่ใช่เรือกำปั่นใหญ่ท้ายจักร ถ้าจะต่อที่ชุมชนมอญยังไม่ใช่ เพราะพื้นที่คับแคบเกินกว่าที่จะเป็นต่อเรือ อีกอย่างหนึ่งในชุมชนวัดมอญแห่งนี้มีโรงเก็บเรือหลวงอยู่แห่งหนึ่ง อยู่ตรงข้ามท่าโปิศาสาทาน้ำวัดสังข์กระจาย เป็นโรงเรือเก็บเรือยนต์หลวงลำเล็กๆ เป็นเรือสองชั้นของกรมสรรพากร ใช้เป็นเรือตามเสด็จในขบวนเรือพระประเทียบ ในคลองบางหลวงในอดีตมีโรงต่อเรือหลายแห่ง เรียงรายกันไปจนถึงคลองด่าน เจ้าของอู่ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนไหหลำ ต่อเรือบรรทุกข้าว เรือเอี่ยมจุ่น และเรือแจวพาย ใช้ค้าขายหรือใช้ในชีวิตประจำวัน เชิงสะพานเจริญพาศน์ที่คาดว่าเคยเป็นโรงต่อเรือ ในภายหลังเป็นบ้านของพระยาราชาบุประพันธ์(ทัย) คุณหญิงภรรยาชื่อ คุณหญิงพงษ์ สุริยพันธ์ เป็นธิดาพระยาศรีสรรราชภักดี (วัน บุนนาค) บุตรพระยาศรีสรรราชภักดีคนหนึ่งชื่อ คุณพิณเทพเฉลิม ทำธุรกิจคานเรือ ที่บ้านของท่านอยู่ที่วัดสังข์กระจาย บ้านคุณหญิงพงษ์สุริยพันธ์ก็คงทำธุรกิจคานเรือเหมือนกัน ธุรกิจคานเรือตกทอดมายังบุตรสาวของท่านคือ คุณหญิงอายุยืน คุณหญิงภรรยาพระยาอรุณพลาภิบาล (เด่น บุนนาค) คุณพิณเทพเฉลิม มีน้องสาวคนหนึ่งชื่อ คุณพลอยพรรณมา คนนี้แหละที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช นำไปผูกเรื่องสี่แผ่นดิน คือ แม่พลอย

เรื่องอู่ต่อเรือในคลองบางหลวงที่เล่ามาทั้งหมด ผู้เล่าก็คงรับฟังมาจากผู้อื่นอีกทอดหนึ่ง ต้นเรื่องไม่ทราบว่าเป็นใคร เรื่องจริงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์(ช่วง บุนนาค) ท่านต่อเรือทั้งสองลำที่ในบริเวณบ้านของท่าน ตรงฝั่งวัดอนงคารามข้ามเอาเรือลงในคลองวัดข้ามแถมหรือวัดอนงค์ แต่ก่อนคงกว้างขวางเรือกำปั่นขนาดใหญ่เข้าออกได้ ลงในคลองแล้วถอยออกแม่น้ำเจ้าพระยาเลยทีเดียว ไม่มีทางจะมาต่อเรือในคลองบางหลวง แล้วนำเข้าคลองบางไส้ไก่ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาแน่นอน

บทความที่เล่ามาทั้งหมดนี้ ดำเนินความตามปาฐกถาของพระยาชลธารวินิจฉัย (ม้วย ชลานุเคราะห์) ผู้เขียนเพียงขยายความให้ผู้อ่านรุ่นหลังๆ ได้ทราบเรื่องอย่างชัดเจน ตอนใดที่เกิดความสงสัยก็ให้ข้อมูลสนับสนุนไว้เป็นกลางๆ ถึงเรื่องที่น่าจะเป็นไปได้หรือน่าจะใกล้เคียงกับความเป็นจริง ปาฐกถาของพระยาชลธารฯที่ท่านเล่าไว้จนถึงเวลานี้ระยะเวลาเกือบ 80 ปี สภาพบ้านเมืองเปลี่ยนไป คุคลองต่างๆถูกถมเป็นถนนเกือบหมด ที่พอเหลือซากให้เห็นอยู่บ้างก็แทบจะไร้ร่องรอยเอาทีเดียว เคยมีคนเขียนเล่าผ่านตาอยู่ครั้งหนึ่ง ชื่อคุคลองแต่ละแห่งไม่เคยได้ยินเลยไม่สนใจที่จะอ่านต่อ แต่คราวนี้มีจุดที่น่าสนใจที่ชื่อเรื่องใช้คำว่า "หมู่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา" ซึ่งก็สามารถเดาได้เลยทีเดียวว่าตรงไหนบ้าง บางคราวก็ยังคงอ่านเข้าไปเข้ามาหลายเที่ยว จึงพอจะจับความได้ เรื่องบางเรื่องก็หาคำตอบเหมือนกัน คงต้องอาศัยคนรุ่นหลังที่สนใจค้นคว้าสอบถามให้เรื่องราวสมบูรณ์ต่อไป ชื่อเรื่องแต่เดิมตั้งใจว่าจะใช้ชื่อ "คุคลองที่หายไป" แต่เมื่อได้ทบทวนดูแล้วเห็นว่า ส่วนใหญ่ยังคงเหลืออยู่ แม้จะเป็นซากคุคลองแล้วก็ตาม จึงใช้ชื่อเดิมที่เป็นบทความปาฐกถาของพระยาชลธารฯวินิจฉัย คุคลองที่หายไปจริงๆ ได้แก่ คุคลองบ้านเกาะใต้ คุคลองหน้าบ้านสมเด็จพระกลองตลาดสมเด็จพระกลองบ้านสมเด็จพระกลองขนมกวนหรือคุคลองมอญ คุคลองลัดบ้านลาวสีภูมิ คุคลองเหล่านี้ถูกทางการถมเป็นถนนไปทั้งหมด หรือไม่ก็ถูกประชาชนรื้อทำลายไม่เหลือให้เห็นอีกเลย คุคลองต่างๆที่เชื่อกันว่าถูกราชกรรูกทำลายให้หายไป ทางเราเองก็มีส่วนทำลายด้วยเหมือนกัน เช่น คุคลองสาน ซึ่งแต่เดิมเริ่มจากป้อมป้องกันปัจฉิมมิตร เรื่อยมาจนถึงหน้าวัดพิชัยญาติ ปัจจุบันคุคลองสานเหลือแค่สำนักกระบายน้ำตรงสะพานข้ามคลองแนวถนนเจริญนครเท่านั้น นอกนั้นทางการผนวกเอาเป็นคุคลองสมเด็จพระเจ้าไปทั้งหมด เป็นการทำลายประวัติศาสตร์คุคลอง เพียงอาศัยเหตุว่า ถนนสมเด็จพระเจ้าพระยาขนานไปกับคุคลองสานโดยตลอด เลยเปลี่ยนชื่อคุคลองเสียด้วย

บรรณานุกรม

1. บทความปาฐกถา เรื่อง "คุคลองในเขตหมู่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา" ของ น.อ.พระยาชลธารวินิจฉัย (ม้วย ชลานุเคราะห์)
2. จากความทรงจำที่รับรู้เห็นมาตลอดระยะเวลา 78 ปีเศษ
3. จากความอนุเคราะห์บทความปาฐกถาของนายอร่าม สวัสดิวิชัย